

FATİH SULTAN MEHMED'DEN II. BAYEZİD'E AYASOFYA VAKIFLARI VE 1489-1491 TARİHLİ VAKIF MUHASEBELERİ

Yaşar BAŞ*

ÖZET

FATİH SULTAN MEHMED'DEN II. BAYEZİD'E AYASOFYA VAKIFLARI VE 1489-1491 TARİHLİ VAKIF MUHASEBELERİ

Sultan II. Mehmed'in, İstanbul'u aldıktan sonra bu şehirde çok miktarda emlakı vakıf yoluyla insanlığın yararına sunduğu bilinmektedir. Ayasofya vakıfları da onun önemli vakıfları arasındadır.

Bu makalede, Ayasofya vakıflarının II. Mehmed'den sonraki tarihi seyri hakkında bazı tespitler yapılmış olmakla beraber; Fatih Sultan Mehmed'den II. Bayezid'e, Ayasofya Camii vakıflarının geçirdiği değişimler ve özellikle Ayasofya Camii Vakfı'nın II. Bayezid Devri 1489-1491 tarihleri arasındaki üç yıllık muhasebeleri üzerinde değerlendirmeler yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ayasofya Camii, Osmanlı, Vakıf, Muhasebe, II. Mehmed, II. Bayezid, İstanbul

1- Ayasofya Vakıflarının Tarihi Seyri Hakkında Bazı Tespitler

Fethi müteakip, Fatih Sultan Mehmed'in, İstanbul'u tarihi şöhretiyle mütenasip bir şekilde imar ve iskân etmek gibi büyük bir mesele ile karşılaştığı muhakkaktır. Fatih'in, devletin bütün mal, insan ve malzeme kaynaklarını bu uğurda seferber ettiği bilinmektedir. Bu seferberlik, Fatih vakfiyelerinde kaydedilen "hüner bir şehir bünyad eylemektir-reâyâ kalbin âbâd eylemektir"¹ beytinde ifadesini bulmuştur. Sultan'ın ve devrin ricalinin sarfettikleri gayretler, devletin bu hususta büyük ve devamlı başarılarından birini sağlamıştır².

* Doktora Öğrencisi

¹ *Fatih Mehmed II. Vakfiyeleri*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Türk Vakfiyeleri No. 1, Ankara 1938. s. 36, 37.

² Ömer Lütfi Barkan – Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri, 953(1546) Tarihli*, İstanbul 1970, Mukaddime, s. X; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1983, c. 2, s. 153 vd.

İstanbul'daki büyük imar ve iskân hareketinin sistem ve seyrinde vakıf tesislerinin önemli etkisini unutmamak gerekmektedir. Vakıf usulü, İstanbul'un büyük bir devlet merkezi olarak teşkilâtlandırılması ve kısa zamanda inşa edilmesi yönünde önemli imkânlar sunmuştur. Bu sayede, din ve hayır işi düşüncesi, toplum yararına vakıf şekline dönüştürülmüştür. Bu vesileyle ferdî teşebbüse dokunulmazlık imtiyazı verilmiş, benzeri etkilerle devlet ile hususi teşebbüsün pek çok iş-birliği örnekleri görülmüştür.

İstanbul'da girilmiş olan imar faaliyetlerinin en güzel örnekleri, bizzat sultanın tesis ettiği Fatih Camii, İmâreti ve Ayasofya Camii vakıflarında görülmektedir³. Fetih öncesinde harap olan Ayasofya, Fatih'in kurduğu Ayasofya vakfı vesilesiyle yok olmaktan kurtarılmış, korunmuş, yenilenmiş ve canlandırılmıştır. Merkezi konumu, saraya yakınlığı, tarihi, tezyinatı ve büyüklüğü ile devlet teşrifatının sergilendiği önemli merkez camilerinden biri olmuştur. Vakıflarından elde edilen gelirlerle Ayasofya ve bağlı müesseselerin bakımı ve sair ihtiyaçları hassasiyetle karşılanmıştır. Verilen bu önemle caminin asırlarca süren serüveninde yorgunluğa ve yıpranmışlığa direnerek bugüne ulaşabildiği anlaşılıyor.

Ayasofya vakıflarına ait vakfiyeler, vakıf tahrirleri ve vakıf muhasebeleri, teşekkül eden Ayasofya külliyesi ve sair müesseselerin, gelir-gider kaynaklarını gösteren ana kaynaklardır. Bu belgeler, Fatih vakıflarının zenginliğini, Fatih'ten başlayarak sultanların Ayasofya ve müştemilatındaki müesseselere ne kadar çok değer verdiklerini gösteriyor. Bunlardan seçilen örneklerden elde edilen bilgilere dayanarak, belirli zaman aralıklarıyla Ayasofya Camii ve medresesinin, gelir-gider kalemleri, görevlileri, öğrencileri, sayıları, aldıkları maaşlar, cami, medrese ve müştemilatının geçirdiği tamirler, bunların giderleri, Ayasofya Camii Vakfı'na bağlı diğer cami ve medreseler ile bunların giderlerini karşılayan ev, dükkan, oda, hücre, mahzen, arsa, arazi, han, hamam, değirmen gibi vakıfların sayısı, mahiyeti, yeri ve benzeri durumları hakkında oldukça geniş bilgiler elde etmek mümkündür. Bu durum, söz konusu vakfiyeler ve muhasebe bilançolarını önemli kılmaktadır⁴.

³ Ömer Lütfi Barkan, Fatih Camii ve İmâreti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XXIII, sayı. 1-2, İstanbul 1963, s. 253, 279 ve 288; Halil İnalçık, "Fatih, Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşası", *Dünya Kenti İstanbul*, Ankara 1996, s. 29 vd.

⁴ Türk İslam Eserleri Müzesi, nr. 2202 (667, 1872). V.G.M.A., *İstanbul Salis 6. Vakfiye Defteri*, nr. 575, s. 82-106, sr. 46; Cumhuriyet Devri'nde bu nüshanın Türkçe tercümesi yapılmıştır. Bu tercüme ise aynı arşivde, 2114 numaralı defter, s. 175 vd., sr. 19; *Fatih'in Arapça Orijinal Vakfiyesi*, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi, nr. 1074.

Vakfiyeler ve muhasebe kayıtlarına göre, Fatih Sultan Mehmed'den sonraki sultanlar onun vakıflarını muhafaza ettikleri gibi, Ayasofya Camii ve müştemilatına ilgiyi devam ettirdiler. Bu vesileyle cami çevresinde bir külliye oluşturuldu. Fatih'ten sonra oğlu II. Bayezid, cami ve medresesine bazı ilaveler yaptığı gibi, Fatih'in vakıflarına ilave olarak bu eserlere birçok vakıf gelirleri tahsis etti. Bu tahsisler, vakfiyeler ve muhasebe kayıtlarında tescil edildi.

Fatih devrine ait muhasebe defterleri zamanımıza ulaşmamıştır. Ancak Fatih'in vefatından yaklaşık 8 yıl sonrasına ait 1489-1491 yılları arası ve daha sonraki devirlere ait birçok muhasebe defteri elimizde bulunmaktadır. Bu defterlerden 1489-1491 yılları arasına ait olanlar, Fatih zamanındaki vakıfların akçe karşılığı gelir-giderlerinin yaklaşık miktarını göstermeleri bakımından önemlidir⁵. II. Bayezid devrine ait muhasebe kayıtlarına göre, Ayasofya vakıf tesislerinin giderleri, vakıf gelirlerinin idaresinden elde edilen rüsûmât ve muaccelât (peşin alınan bedel) zuhûruna, kira gelirlerine münhasır idi⁶. Bu devre ait 1489-1490 yılı muhasebe kayıtlarına göre, Ayasofya Camii Vakfı vakıf gelirlerinin tamamı, İstanbul, Üsküdar ve Galata'daki binalardan 2350 kadar dükkân, 1328 ev, 4 kârvansaray, 30 kadar bozahane, 22 başhane ile 2 hamamdan müteşekkil idi⁷.

Muhasebe defterleri ve bunların dışındaki bazı kayıtlarda, Ayasofya vakıflarının zamanla aldığı şekil hakkında açıklayıcı bazı bilgiler bulunmaktadır⁸. Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı Muhasibi Mehmed Emin Efendi'nin, 1172/1758'de kaleme almış olduğu yazısında, Fatih'in Ayasofya vakıflarının daha sonra aldığı şekil hakkında şöyle deniliyor:

⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Ayasofya Camii ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XXIII, sayı 1-2, İstanbul 1963, s. 342-379. Hesaplama hataları dolayısıyla bu incelemede gösterilen rakamların bir kısmı yanlış kaydedilmiştir. Alıntı yapılır iken bu hususa dikkat edilmelidir. İlmî değerlendirmelerde yanlış neticelere sebebiyet vermek ihtimaline karşı bu uyarıyı yapmayı gerekli görüyoruz.

⁶ Ömer Lütfi Barkan, "Ayasofya Camii ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", s. 342-379.

⁷ BA, *Maliyeden Müdevver Defter*, nr. 19, vrk. 53-57; İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, *Muallim Cevdet Yazmaları*, nr. O. 91; Bu muhasebe cetvelinin yayınlanmış hali için bk. Ömer Lütfi Barkan, "Fatih Camii ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", s. 253, 279, 288; Ayrıca bk. Ömer Lütfi Barkan – Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, Mukaddime, s. X-XV.

⁸ Mesela aşağıda metin olarak ilgili konularını aynen naklettiğimiz örnek bir Arapça muhasebe kaydı için bk. BA, *Maliyeden Müdevver Defter*, nr. 19.

“Fâtih-i İstanbul, merhûm, mağfiret-nişân Ebu'l-Fütûh ve'l-meğâzî Sultân Muhammed Hân aleyhi rahmeti ve'l-gufrân hazretleri İstanbul'u feth ve Ayasofya-i Kebîr'i esnâmdan tathîr buyurup câmi' ittihâz buyurdıklarında hademelerin vezâif ve ihrâcât-ı sâiresine sarfolunmak üzere İstanbul'un cizye-i şer'iyyesini ve gümrüğün vakf ve tahsis buyurdıklarından sonra Köşesaray yani Yedikule'den Ayvansaray hudûduna gelince hâric-i sûrun büyü ve dekâkin ve sâire her ne var ise bi'l-cümle Ayasofya-i Kebîr'e vakf ve hasr ve ta'yîn buyurmuşlardır. Giderek hazinenün ve gümrüğün menâfi'i cesm ve kesir olmakla mîrî tarafına tahvîl edip yalnız Ayasofya vakfı müsakkafât ile kalıb bi'l-cümle masârifâtı mahlûlât zuhûruna merbûtdur. Ekseri senelerde muhâsebâtı deyn ile rü'yet olunur”⁹.

Bu kayıtlara göre, zamanla Ayasofya Camii Vakfı'nın cizye, gümrük ve kira gelirleri çoğalıyor. Hükümet, vakfın ihtiyacını aşan gelirlerin bir kısmını hazineye kaydediyor. Dolayısıyla vakfın geliri binaların hasılatından ibaret kalıyor. Bunlar ise zamanla vakfın ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma geliyor.

Muhasebe defterleri incelenir ise, gelirlerin giderli karşılamadığı durumlarla özellikle III. Mehmed devrinde karşılaşıldığı anlaşılıyor. Bu devre ait 10 Kasım 1597 tarihli muhasebe defterinde, vakfın toplam gideri 3.206.988 akçe, gideri 3.446.122 akçe gözüktüyor. Bu muhasebede, gelirlerin giderleri karşılayamamasına binaen deftere “sene-i âtiye mahsûlünden tadrîc ile inşâallahu te'âlâ edâ olunur” kaydı düşülmüştür. Ancak açığı kendi kesesinden karşılamış olan zamanın vakıf mütevellisi alacağını hibe etmiştir. Bu devirde vezâif ve tamir giderleri, bütçe açığının esas sebepleri gibi görünmektedir. Vakfın bir kısım gelirleri, vakıf tarafından idaresi yürütülen birçok tesisin muhtelif harcamalarına ve 501'i zevaidhoran olmak üzere vazifehoran ve zevaidhoran adı verilen toplam 1310 kişiye maaş olarak taksim edilmiştir. Vakıf tesislerin diğer masrafları ve maaş ödemeleriyle vakfın giderleri oldukça yükselmiştir. Giderlerin yaklaşık % 68'i maaş ödemelerine aittir¹⁰.

Mehmed Emin Efendi'nin kaydında geçen “Ayasofya-i Kebîr'e vakf ve hasr ve ta'yîn buyurmuşlardır” ibaresi ve devamında geçen açıklamalar, vakıf gelirlerinin sadece Ayasofya Camii'ne değil; Ayasofya Camii Vakfı'na tahsis edildiğini gösteriyor. Ancak günümüzde yapılan bazı değerlendirmelerde,

⁹ A. Süheyl Ünver, *İstanbul Risaleleri*, c. 2, İstanbul 1995, s. 132.

¹⁰ BA, *Maliyeden Müdevver Defter*, nr. 7807, s. 2-41.

gelirlerin sadece Ayasofya Camii'ne tahsis edilmiş olduğuna dair kayıtlara rastlanıyor. Halbuki muhtelif belgelerde ve muhasebelerde zamanla 25-30 civarındaki müessesenin Ayasofya Camii Vakfı'ndan yararlanma hakkına sahip olduğu anlaşılıyor. Bunların çoğunluğu ise cami ve mescitlerden ibaret müesseselerdir. Daha sonra bu eserlerin sayılarının 40'a kadar yükseldiği devirler olmuştur.

Ayasofya muhasebe defterlerinde Fatih'in vakıf köylerinin muhasebesine rastlanmamaktadır. Bunun sebebinin yukarıdaki metinde geçen uygulama ile açıklamak mümkündür. Kayıtlara göre köylerin geliri başka tesislere tahsis edilmiştir. Ekrem Hakkı Ayverdi köylerin daha sonraları Fatih imareti'ne tahsis edilmiş olduğunu ileri sürmektedir¹¹.

Ayasofya vakıflarının Osmanlı'nın son devrine kadar aldığı şekil, vakıfların idaresi, mülhakatı, gelirleri, kiraya verilmeleri, bu konuda izlenen yol ve karşılaşılan problemler hakkında fikir veren bir Hatt-ı Hümayûn'a göre, o sırada Ayasofya Camii Vakfı mülhakatında 24 cami ve mescid bulunmakta idi. Bu müesseselerin mali idaresi rüsûmât ve muaccelât gelirlerine münhasırdı. Söz konusu Hatt-ı Hümayûn'da, Galata'da Eğrikapı hâricinde vâki bir bâb vakıf menzilin, şurût-ı kadîme-i vâkıf mücebince müzâyede ile tâlibine icâra verilmesi için konu ile ilgili bin iki yüz üç (1789) tarihli emri âlînin yenilenmesi istenilmiştir (bk. ek.1)¹².

Vakıf muhasebelerinde, Fatih'in vakıfları ve bunlara başkaları tarafından yapılan ilaveler, zamanla gerçekleşen bazı değişikliklerle beraber yerini almıştır. Ancak vakfiyelerde her bir gelir kaynağının yeri, mahiyeti ya da tarifi üzerinde sarıh olarak durulduğu halde, muhasebe defterlerinde detaylı açıklamalara yer verilmiyor. Dolayısıyla vakfiyelerdeki gelir kaynaklarını muhasebe defterlerindeki ile bire bir karşılaştırmak çok güç gözükmektedir. Buna karşılık ana hatları ile hangi bölgeden hangi ana gelir kaynağından ne kadar gelir elde edildiğini tespit etmek mümkün olmaktadır. Vakıfların cibayet usulü ile idare edilip gelirlerinin toplandığı devirler için bu tespit daha

¹¹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimârisinde Fatih Devri, 855-886 (1451-1481)*, c. 3, İstanbul 1989, s. 317.

¹² BA, İbnülemin, *Hatt-ı Hümayûn*, nr. 583.

kolaylaşmaktadır. Bu çerçeveden olmak üzere, Ayasofya Camii ve Medresesi ile birlikte birçok cami, medrese, imaret tesislerinin harcamaları ve bunlara gelir getiren çarşı, kervansaray, dükkân, hücre, oda, arazi, ev, hamam, han gibi vakıf müsakkafât ve müstağallâtın bütününe kira, mukataa, tamir, alım-satım ve sair harcamaları, görevlileri, buralardan maaş alanlar, bunların sayıları ve aldıkları ücretlerin muhasebesi kuruluşu kuruluşuna yer almaktadır. Asıl itibariyle her müessesenin gelir-gider muhasebesi ve görevlileri ayrı ayrı belirlenmiş olmakla beraber, vakfa bağlı diğer birçok tesisin idaresi Ayasofya Camii vakıf idaresine bırakılmıştır. Ayrı bir tesis ya da ayrı bir vakıf olduğu halde idaresi Ayasofya Camii vakıf idaresince yürütülen tesisler veya vakıflar da bulunmaktaydı. Bunlara mülhak vakıflar denilmektedir.

Muhasebe defterlerini takiple Ayasofya Camii Vakıflarının izlediği tarihî seyrin ipuçlarını tespit etmek mümkündür. Aşağıda vakfın II. Bayezid Devri'ne ait muhtelif zaman dilimlerindeki muhasebelerinden örnek tespitler aktarılmıştır.

2- Fatih Sultan Mehmed'den II. Bayezid'e Ayasofya Camii Vakıfları

Vakfiyelerdeki şartlara riayet eden sultanlar, teftiş ve tahrirlerle vakıfların muhafazasını ve devamını temin ettiler. Yeni vakıfları bunlara eklemek ve tescil etmek suretiyle Ayasofya Camii Vakfı'nı güçlendirdiler. Fatih vakfiyesindeki ilgili maddelere ve II. Bayezid'den itibaren sultanların aldıkları tedbirlere karşılık; daha Fatih zamanından başlamak üzere ve kendisinden sonra bir seneden sonraki seneye dükkânlar ve sair müsakkafâtın bir kısmında artış bir kısmında eksilme olduğu görülmektedir¹³. Bu farklılıkları, sultanlar veya diğer şahıslar tarafından vakıflara yapılan ilavelere karşılık; ihmâl, gasp, yangın, deprem, Hazine'ye devir, istibdâl (değiştirme)¹⁴, vasıflarının değiştirilmesi, yıkılma, harabiyet¹⁵ gibi muhtelif sebepler dolayısıyla meydana gelen artma ve

¹³ Ömer Lütfi Barkan, "Ayasofya Camii ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", s. 344.

¹⁴ Mesela 1177 (1763) tarihli bir hükümde, Galata Kulekapısı yakınlarında bulunan Ayasofya Camii Vakfı'na ait mukataalı bir arsanın, Baba Haydar Nakşibendî mahallesindeki mülk ev ile istibdâline izin verilmektedir. Bk. *İstanbul Külliyyâtı V, İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Vakıf Tarihi 1 (1742 - 1764)*, s. 302.

¹⁵ Fatih'in vakıf binalarının zamanla harabiyete yüz tutmalarının tabii bir durum olduğu açıktır. Bu

eksilmelerle açıklamak mümkündür¹⁶. Her padişah değişikçe, mevcut vakıfların durumları gözden geçirilerek bozulmuş düzenleri bir nizama sokulmak suretiyle yeniden tertibi; siyasî mülahazalar; vakfın gelir fazlalarından yeni memuriyetler ihdası veya maaşlara zamlar yapılması; vakfa daha faydalı olacağı ileri sürülerek gelir kaynaklarında bazı mübadelelerin yapılması ... gibi tasarruflar, umumiyetle vakıflar için mukadder olan bünye değişiklikleri, büyük sultan ve vüzera vakıflarında daha çok söz konusu olmuştur¹⁷.

durumlarda vakıf idaresi o andaki duruma göre vakıf gelir kaynağını uygun bir şekilde değerlendirmekte idi. Ayasofya vakıflarından harap olanlar ve camiler civarında Hristiyanlar'ın oturtulmamalarına dair bir hükümde konu ile ilgili şu kayıtlar bulunmaktadır:

“Ayasofya evkâfı mütevellîsi Ahmed'e hüküm ki,

Hâliyâ Galata Kâdısı mektûb gönderüp evkâf-ı mezbûrenün Galata dâhilinde vâkî' olan câmi-i kebîrin cânib-i şimâlinde câmi-i şerîfe muttasıl olan ba'zı evler ki, Ayasofya evkâfından olup hâliyâ harâbe müşrif olup intifâ olunmasından kalmışdır. Zikr olunan harâbelerün ba'zı bey' olunup ve biri dahi mukâta'aya virilmek vakfa enfa'dır. Vâki'-i hâli arz ıderiz didikde, cemâ'at-i müslimün ve ehl-i hibre ve ehl-i vukûfdan mu'temedün-aleyh kimesnelerile evlerün üzerine varulup görüldükde fi'lhakîka zikr olunan evler harâbe müşrif olup intifâ olunmasından kalmış lâkin mezkûr evlerde şimdide dek mûrî kâfirleri konulup anlar sâkin olur imiş. Câmi'-i şerîf kurbunda kefer-i fecere olmak münâsib görülmeyüp mûrî esîrler câmi'-i şerîf kurbundan ihrâc olunup Tersâne-i Âmire yanında esîrlere mesken binâ olunup, hâliyâ Tersâne kurbunda sâkinlerdür. Câmi'-i şerîfe muttasıl olan mezkûr evler mu'attal hâlf harâbe, henüz intifâ olunmağa dahi kâbil olmaduğı zâhir ve ma'lûm oldukda harâbe-i merkûm satılmak fermân olunur. Harâbelerün ba'zı bin filori bahâya kabûl ider kimesneler olup ve harâbe yiri dahi binâ zirâ'ı ile tûlen yüz seksen zirâ' ve arzen yetmiş zirâ' olup vakf için mukâta'aya virilmek enfa' olduğı muhakkak olmağın zikr olunan harâbelerün ba'zı bey' olunup ve yiri mukâta'aya virilmek için hüküm-i şerîfim taleb eyleduğün bildirmeğın buyurdum ki, [hüküm-i şerîfim] varıcak şer'-i kavîm tecvîz eyleduğı üzre zikr olunan evlerün ba'zın bey' idüp yirleri dahi mukâta'aya virestün.

Hızır Beğ Çelebi'ye virildi. Fî 8 Rebî'ülevvel 973 (1565). Ahmed Refik (Altınay), *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553- 1591)*, İstanbul 1988, s. 14-15.

¹⁶ Mesela Fatih vakfiyesinde Bezzaziye-Bedestan (Büyük Çarşı) civarında olduğı kaydedilen (asıl 110 dükkana ilave olarak Beylik çarşısında 35, Kazasker dolabında 8 olmak üzere toplam) 153 dükkandan mürekkep Sarachâne 1105/1693'deki büyük yangında yanmış; esnaf yine bu büyük çarşının doğusuna, Atik Ali Paşa Camii'nin arkasına ve epeyce dağınmık olarak Sultan Mahmud türbesinin şimdiki bulunduğu yerlere doğru dağılmıştır. Bu yangında Sarachâne'den bir şey kalmamıştır. Sultanlara ait vakıfların mütevellîsi olan Kızlarağası, esnafın dağılmasını, neticede vakıf gelirlerinin eksilmesini kabul etmemiş; itirazda bulunmuş, dağınmık yerlerde imalatın murakabe ve teftişi zor ve Fatih'in hükmü bu yolda olduğundan; Kızlarağasının arzusu üzerine esnaf, dükkânlar ve ihata duvarlarını kendi keselerinden yaptırmak için mîracaat etmiştir. Sultan II. Ahmed'in 17 Safer 1105/17 Teşrinievvel 1693 tarihli fermanıyla bu yönde hüküm verilmiştir. Bk. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimârîsinde Fatih Devri, 855-886 (1451-1481)*, c. 4, İstanbul 1989, s. 553.

¹⁷ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda İmâret sitelerinin kuruluş ve işleyiş tarzına âit araştırmalar”, *İÜİFM*, c. XXIII, sayı. 1-2, İstanbul 1963, s. 244.

Benzeri uygulamalar, Fatih'in vakıf malları üzerinde de gerçekleşmiştir. Bu uygulamalar zamanın şartlarına göre şekil değiştirerek daha sonra da devam etmiş görünüyor. Mesela Fatih'in kendi vakıfları üzerinde yaptığı bazı uygulamalar, aşağıda görüleceği gibi, II. Bayezid devrinde yeniden gözden geçirilmiş ve önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu uygulamada, Sultan Cem ile devam eden mücadele, Memlük Devleti ile kötüye giden ilişkiler, Karamanoğlu Kasım Bey'in gizli faaliyetleri ve benzeri gailelere karşı, II. Bayezid'in içeride, özellikle taht merkezinde askerinin ve halkın hoşnutluğunu kazanarak iktidarını emniyete almak isteğinin de etkili olduğu söylenebilir¹⁸.

Söz konusu etkiler dolayısıyla Fatih'in orijinal vakfiyesinde 2508 dükkân, 289 hücre, 520 oda, 20 beyt (hâne, ev, mesken), 1024 menzil (birkaç daire, dükkân, ahır gibi unsurları bir arada bulunduran büyük konak), 159 mahzen bulunur iken; II. Bayezid zamanında Fatih vakfiyesinin Türkçe'ye çevrilmiş nüshasında 2328 dükkân, 413 hücre, 388 oda, 812 beyt, 226 menzil, 170 mahzen kayıtlıdır. Buna göre Fatih'den II. Bayezid'e, dükkân, oda ve özellikle menzillerin sayısında düşüşler; buna karşılık hücre, beyt ve mahzen sayısında ciddi artışlar olmuştur. Aynı şekilde Türkçe vakfiyede 812 beyt, 226 menzil kaydı var iken, Ayasofya Camii Vakfı'nın 1489 yılı muhasebesinde 502 ev görünüyor. Buna karşılık bu tarihlerde Üsküdar, Galata gibi semtlerde vakfa yeni gelir kaynakları ilave edilmiş olduğu anlaşılıyor. Mesela Üsküdar'da bulunan 1 hamam, 27 dükkân ve 1 başhane ile Galata'da 591 hanenin mukâataası sonradan ilave edilmiş vakıflardan olduğu biliniyor.

II. Bayezid zamanına ait olup, vakfiyelerdeki usul esas alınmak suretiyle hazırlanmış ve her bir vakıf müstağallât ve müsakkafâtın yeri, adı ve miktarı kaydedilmiş olan 895/1490 tarihli bir Arapça muhasebe defterinin sonundaki "ff's-sâdis ve'l-işrîn şeh-r-i Zilhicce. Sene semân ve tıs'în ve semâne mie (26 Zilhicce 898/7 Ekim 1493)" tarihli birkaç sahifede Türkçe ifadelerle Fatih vakıflarının eksilmesine sebep olan olaylar, II. Bayezid'in almış olduğu önlemler ve yeni düzenlemeler kaydedilmiştir. Arasında 889/1484 tarihli bir fermanın da bulunduğu bu metinler önemine binaen aşağıda aynen nakledilmiştir:

¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 2, s. 161-195.

"Min sûreti'l-hükmi's-şerîf, el-vâridü min bâbi's-sultân li-ref'i mukâta'atı menâzili'l-huddâm mine'l-gilmân. Kütübet bilâ ziyâde ve'l-inkısâr.

İftihârü'l-kudâti ve'l-hükkâm. Ma'denü'l-fazli ve'l-keâm. Mümeyyizü'l-helâli ani'l-harâm. Vârisü'l-Enbiyâ aleyhimü's-selâm. İslâmbol ve Galata kâdıları -dâme fazluhumâ- tevkî'-i hümayûn vâsil olıcak ma'lûm ola ki, İslâmbol'da ve Galata'da Ayâsofya evkâfına müte'allık olan mukâta'alı evlerde ve yirlerdeki benüm ulûfem yiyen kendü kullarımdan bi'l-fi'il herkim oturlarsa mukâta'aların ref' eyledim. Anların gibilerden mukâta'a taleb olunmaya. Amma kul olup ulûfe tasarruf eylemeyenler ki, kul karındaşı veya kul hısımları olalar, onlardan oturdukları mukâta'alu vakıf evlerin ve yirlerin mukâta'ası taleb oluna. Ve min ba'd mukâta'alu yirler ve evler tutanlardan gerek ulûfe yer kullarım olsunlar gerek olmasınlar oturdukları evlerin ve yirlerin mukâta'aları alma ref' olunmaya. Şöyle bilersiz, alâmet-i şerîfelerine i'timâd kılasız. Tahîren fi evâil-i Rebûlâhîr. Sene tis'a ve semânûn ve semâne mie (889/28-Nisan-8 Mart 1484).

.....

Kullara izâfetle mukâta'ası alınmayan evler bunlardır ki zikir olunur
(Defterde bu evlerden, 11 mahallede 92 ev kaydedilmiştir).

Ve bunlardan gayrı mukâta'alu vakıf evlerin ve yirlerin ba'zı beğ kullarının ellerinde olmağa mukâta'asın virilmezmiş. Ammâ tasarruf iden kullar âhere satup veya fevt olup vârisine kaldığı veya tîmâra satdığı veyahud sâbıkâ hükm-i sultân ile kâdî'asker mevlânâ Fenârî-zâde, mukâta'ası merfû' olan kulların evlerin defter itdükde ketb itdüğü defterde adı mukayyed bulunmadığı arz olundukda yine vakfa emr olunduğıle mahallâtında vakfa kayd olunan evlerdir ki zikir ve şerh olunur.

.....

(Defterde bu evlerden, 19 mahallede 43 ev kaydedilmiştir).

Cem'an menzîlîn-i mezkûrından kullara izâfetle mukâta'ası virilmeyen evlerdir ki zikir olunur.

Hâne 139 bâb.

Meblağ fi sene (senelik gelirleri) 9600 [akçe].

xxx

HAMS VE TİS'ÜN YILINDA HÜKMİ ŞÂHİLE AYÂSOFYA EVKÂFI TEFTİŞ OLUNDUKDA KETB OLUNAN SUVER-İ KAZÂYÂDIR Kİ SÜDDE-İ SA'ÂDET-BAHŞA ARZ OLUNDUKDA VİRİLEN CEVÂB-I MÜNİFLE ZEYL-İ DEFTERE SEBT OLUNDI:

Dergâh-ı mu'allâdan ve bârgâh-ı a'lâdan nâzil olan fermân-ı kazâ cereyân-ı vâcibü'l-kabûl ve'l-iz'ân medlûluna imtisâl idüp Dârü'l-Feth-i belde-i Kostantiniyye'de câmi-i şerîf-i kadîm Ayâsofya'ya Ebbü'l-Feth Pâdişâhımız Sultân Mehmed Hân -aleyhi'r-rahmeti ve'r-ıdvân- etdüğü evkâfi kâdî'asker mevlânâ merhûm Kablû (كابلو) zâde yazduğı hudûdnâme-i kadîm ve kâdî'asker mevlânâ Fenârî-zâde yazduğı hudûdnâme-i hâdis mücebberince tafahhus olundukda zâhir olan evkâf ve hâsil-ı vakfın noksanına sebep olan eşyâdır ki, sütte-i saâdet-penâh-ı ma'delet-ni'amâya arz olundu.

Hasbe'l-vakfiyyeteyni'l-mezkûreteyn câmi'-i şerîf-i mezkûra belde-i mezkûrada ve mahrûsa-i Galata'da ve Üsküdâr'da yılda dört yüz elli sekiz bin beş yüz yetmiş sekiz akçe icâreli iki bin üç yüz elli aded dükkânı ve yüz yetmiş dört

bin yüz yetmiş beş akçe icâreli dört kârbânsarayı ve iki mahalde vâki müte'addid hücerâtı ve iki hammâmı ve otuz aded bozahâne ve yirmi iki aded başhâne ve seksan beş bin altı yüz altmış sekiz akçe mukâta'âlî dokuz yüz seksan yedi evleri ber-muktezây-ı şer'-i mutahhar vakf idüp tasarruf olunmuş.

Bu cümleden yüz on mikdâr evleri ki, bade'l-feth kable'l-vakfiyye ashâbına temlik idüp ashâbına mülknâme-i şerîf dahi sadaka olunduktan sonra yılda dokuz bin altı yüz elli beş akçe mukâta'a vaz'olunmuş; ammâ sâbıkâ belde-i Kostantiniyye ve Galata kâdîları hükm-i şâhile teftîş idüp hilâf-ı şer' idüğün arz itdikleri sebebden sâhib-i hilâfet-penâh-ı ma'delet-nigâh pâdişâhımız hazret-i yümn-i ikbâlle serîr-i saltanâta sa'âdetle su'üd itdükte ber-müceb-i şer-i münevver ref idüp ve ashâbının ba'zına ref'nâme-i şerîf dahi sadaka olunmuş iken mütevellî-i atîk mevlânâ Kırımı-zâde tahvîlinde sâniyen hükm-i şâhî vârid olup yani alınmak emr olunmağın ilâ yevminâ hâzâ alındığı cihetden ashâbının tazallumu âsitâne-i devlete arz olundu.

BU MUKÂTAA REF' OLUNDI

Ve zikr olunan bin dört yüz yirmi sekiz aded vakıf evlerden yılda on bir bin beş yüz dokuz akçe mukâta'alu yüz yetmiş sekiz mikdârı evler, hazret-i Hüdâvendigâr kulları elinde oldukları sebebden seb'a ve semânın (1482) târîhinde bazının ellerine vakıfnâme ve bazının ellerine mülknâme virüb ve bazı virilmemiş. Ve lâkin hüccet-i Sultânî mukâbelesinde atâ olundu deyü zikr olan mikdârı meblağ vakfa alınmaz bulundu ve kulların bazı evlerden dahi satmış ve bazı dâhi tîmâra çıkmış ve bazı dahi fevt olup vârislerine kalmış vardır, ammâ bağışlandı. Külliyyen alınmaz bulundu.

BER-KARÂR-I SÂBIK-I MUKARRER FENÂRÎ-ZÂDE DEFTERİNDE MESTÛR OLANDAN ALINMAYA TÎMÂRA ÇIKAN VEYA SATAN VEYA VÂRİSİNE KALAN VİRE.

Zikr olan bin dört yüz yirmi sekiz aded mukâta'alu evlerden gayri hudûdnâme-i kadîmden tâhûnlar ve evler ve dükkânlar mukayyed-i vakf bulundu. Ve lâkin vakfa nesne virilmez ve sebebinden istifsâr olunduktan ba'zının elinde hüccet-i şer'iyye ve ba'zının elinde subaşı tezkîresi var ammâ târîhleri zamân-ı vakfiyyeden sonradır. Ve bazı dahi harâbdır. Evleri sonra biz imâret itdik deyü meccânen tasarruf iderler. Hâl budur ki, icâre-i zemîn harâbla sâkit olmaz bâri arsa-i vakfî mütevellîye teslîm ber-müceb-i şer' lâzımdı.

HÜCCET-İ ŞER'IYYE TÂRÎHİ MUKADDEMSE VAKFİYYET REF' OLUNA VE İLLÂ HÜCCET İBTÂL OLUNA VE SUBAŞI TEZKİRESİNE İLTİFÂT OLUNMAYA VE MEZKÛR YİRLERE MUKÂTAA'A VAZ'OLUNA.

Vakf-ı mezkûrdan birisi ki, Tahte'l-kal'a'dır. Dört dükkân-ı kadîm yerine ki, evvelden ayda vakf-ı mezkûra âid dört yüz akçe olurmuş. Oı vakt bir ulvî mescid binâ olunup ve tahtanî dört dükkân idüp ve ayda dört yüz seksen dört akçe hâsılın mülkiyet üzre Yani'nin vârisleri tasarruf iderler bâ-vücûd ki (?) mescid-i mezkûrun vâcibâtı ve sâir mühimmât dahi câmi'-i şerîf-i Ayâsofya evkâfındandır. Lâ büdd vakf-ı mezkûrun hâsılı hilâf-ı şer' zarar oldığı sebebden arz olundu.

MEZKÛR DÜKKÂNLARIN HÂSILINDAN SENE-İ KÂMİLDE MUKÂTAA'A İKİ YÜZ AKÇE VAKF İÇÜN ALINUB MÂ-BÂKÎ SÂHİB-İ BİNÂ TASARRUFUNDA OLUP HER NE VECHİLE DİLERSE EYLE AYDA VE BU SENE HAMS VE TÎS'ÜN VE SEMÂNE MÎ'E RECEB EVÂSITINDA MEZKÛR ... ALINA. HÜKM-İ HÛMÂYÛN DAHÎ SADAKA OLUNDI.

Ba'zı vakıf dükkânlar ve evler ki, bazı ba'zına muttasıl olmağın bozdurulmuş, ammâ ol-vakt ba'zı meccânen tasarruf iderler ve ba'zının dahi hâsılı hâssa-i Sultâniye için zabt olunur.

HUDÛD-NÂMEDE DÂHİL OLANI VAKIF İÇÜN TASARRUF OLUNA. MUKÂTA'ASI OLMAYANA MUKÂTA'A VAZ' OLUNA.

.....

Ve Canahcı Kenisâsı kurbunda Hızır Beğ Çelebi Medresesi otuz iki hücre dahi vakfiyye-i hâdiselerine vakf olmuş, ammâ imdi ... yılında vakf olunmazdan evvel ba'zı fukarâya temlik olunup mülknâme sadaka olunmuş hâlâ tevâbi'inde olan arâzi-i hâfiden ve kemerlerden ki, bilâ-temessük tasarruf iderler. Vakfa nesne hâsıl alur mahaller ve tâlibleri vardır.

TÂLIBLERİNE MUKÂTA'A İLE VİRİLE

Ve Sultânâzârı nâm vakıf çârsu haddinde dâhil ve Sarâchâne nâm vakfa muttasıl yirlere ba'zı kimesnelere binâlar idüp ve ba'zı kimesne dahi binâ itmez, sözden meccânen mutasarrıflardır. Vakıf için nesne talep olundukda viri gelmedik deyü cevâb iderler. Temessükleri yokdur ve bunların emsâli dahi vardır.

MUKÂTA'A VAZ' OLUNA

Vakf-ı mezkûrdan dört yüz otuz iki akçe mukâta'ayla ulviyyânî ve süfliyyânî müte'addid oda ve bir havlıya mutasarrıf olan kimesne bu cümleden üç yüz altmış akçe mukâta'a ile bir süflî evin âhere satup bâkisi için yetmiş iki akçe komuş. Ve sonra mezkûr süflî evi üç yüz altmış akçe mukâta'ayla satun alan kimesne bir süflî ev yılda üç yüz altmış akçeye mütehammil değildir deyü tazallum idicek hilâf-ı şer' iki yüz altmış akçesin ref' itmişler. Hâl budur ki alâ hâlihi'l-kadîm, cümleye taksîm lâzımdı, olunmayup bi-vech vakfın hâsılına noksân olmuş.

CÜMLEYE TAKSİM OLUNA.

Ve vakfiyye-i hâdis mûcebince mahrûsa-i Galata'da gurfe-i âliye ki, altından tarîk-ı âm geçen tâklarına mebnîdir. Vakıfdır deyü kayd olunmuş. Lonca-i kadîmdir ki, sâbikâ merhûm Hüdâvendigâr -nevverallâhu merkadehu- zamânında ba'zı vakt mütevellîye teslîm için tahliye olundu idi şehâdet itdiler. Vakfa tasarruf olunmak talep olunur.

VAKFA TASARRUF OLUNA

Ve vakfiyyede mukayyed olan mahdûdlar ki, ba'zı kimesnelere sâbikâ şer' üzere temlik olunan evlere muttasıl olan yirden ve evden ve bağçeden ve odadan ne var ise mülknâmemizde dâhildir deyü meccânen tasarruf iderlermiş. El-hâletü hâzihi mülknâmelerine nazar olundukda nâmelerinden hâric bulunduğî sebebden vakfiyyet üzere tasarruf olunmak şer'le zâhir oldı. Hattâ ba'zısı ba'zı zamân dahi vakfa tasarruf olunmuşdur deyü şehâdet olunup ve câbîlere virilen zamânda rûsûmı dahi mukayyed bulundu.

HÂLINE GÖRE MUKÂTA'A VAZ' OLUNA.

Ve hudûdnâme-i kadîmde mukayyed olan dekâkîni harâb olup yerine hısn-ı hasîn bevâbları dekâkîn-i cedîde ihdâs idüp mülkiyyet üzere tasarruf iderler ve hâssa-i Sultâniye için zabt olunurı dahi vardır. Bâkî fermân Pâdişâhımızın.

VAKFİYEDE DÂHİL OLAN VAKFİYYETE SARF OLUNA.

Ve müşâherelü ba'zı dükkânların kirâsı ziyâde olmağın hayli dükkânlar hâlf bulundu ve arsız kirâ itdüğü dahi revâ olmamağın itdirmek dahi olmazmış. Lâ büdd tedârüke muhtâc olmuşdur.

KİRÂSİ İNDİRİLE. ZİYÂDE YİR VİRİLEN HÂLİNE GÖRE İCÂREYE VİRİLE.

Merhûm Sultân Mehmed'in vakıf dükkânları bâbında emr-i Pâdişâhî budur ki, ber-müceb-i şer'-i şerîf-i kavîm icâreye virile. Bâb-i icârede ecr-i misilden ziyâde olmaya. Meğer ki müste'cirin müddet-i icâresi tamâm olmuş ola. Tahrîren fî's-sâdis ve'l-ısrîn şehr-i Zilhicce. Sene semân ve tis'in ve semâne mie (6. Zilhicce 898/18 Eylül 1493)".

Yukarıda kaydedilen 6 Zilhicce 898/18 Eylül 1493 tarihli tespitlere göre, Fatih vakıflarının tespit ve tescili için önce mevlânâ Kablu-zâde, sonra mevlânâ Fenârî-zâde tarafından iki hudûdnâme hazırlanmıştı. Ancak bu hudûdnâmelerin tarihleri belli değildir. II. Bayezid devrinde, adı geçen kişilerin hazırladıkları vakfiyelere (hudûdnâmeler ya da vakıf tahrir defterlerine) istinaden Fatih vakıflarının noksanına sebep olan şeyler tespit edilmiş, gereken tedbirler alınarak uygulamaya konulmuştur.

Buna göre, İstanbul, Galata ve Üsküdar'da Fatih'in vakıflarından 458.578 akçe icareli 2350 dükkân, 174.175 akçe icareli 4 kervansaray, 2 hamam, 30 bozahane, 22 başhane ve 85.668 akçe mukataalı 987 ev bulunmakta idi. Bu cümleden 110 ev, fetihden sonra, Fatih vakfiyesinden önce, sahiplerine temlik edilmiş, yılda 9.655 akçe mukataaya bağlanmıştı. Ancak Fatih'in bu uygulaması, II. Bayezid devrinde mevcut hukuka mugayir bulunarak mukataaları kaldırıldı. II. Bayezid devrinde mukataalı evler, 1428 adede yükselmişti. Bunların dışında Fatih'in ilk vakfiyesinde kaydedildiği halde meccanen tasarruf edilen, vakfa hiçbir geliri olmayan değirmenler, evler, dükkânlar, bazı kimselerin tasarrufunda olan veya mülk olarak verilen evler, bahçeler ve odalar vardı. Bunların bir kısmı da meccanen tasarruf edilmekte idi. Bunlar arasında İstanbul Tahtakale'de bir ev ve civardaki bazı dükkânlar da vardı. Bunlardan bir kısmı da hassa-i Sultaniye'ye ayrılmıştı. Yine bu cümleden Canalıcı Kilisesi yakınında bulunan 32 hücreli Hızır Beğ Çelebi Medresesi, ikinci vakfiyeye eklenmişti. Ama vakfolunmazdan evvel fukarâya mülk olarak tahsis olunmuştu. Teftiş esnasında bazı kimseler hiçbir kayda bağlı olmadan medresenin müstemilatında bulunan boş arazi ve kemerlerden yararlanmakta idiler. Bu yerler, gelir getirecek nitelikte idi. Diğer taraftan Sultân bâzârı adlı vakıf çarşısı sınırlarında ve Sarâchâne adlı vakfın bitişiğindeki yerlere hiçbir izin almaksızın bazı kimseler binâlar yapmış, bazıları dahi binâ yapmadan kullanmakta idiler. Bunların benzeri başka yerlerde dahi bulunmakta idi. Bu sırada bunların tasarrufunda olan yerler ve kaydedilen diğer vakıflar mukataaya bağlandı. Diğer taraftan vakfiyede mevcut olan dükkânların bir kısmı yıkılmış,

bunlardan bir kısmının yerine yenileri yapılmış, bir kısmı mülk olarak kullanılmakta, bir kısmının gelirleri Hassa-i Sultanî'ye tahsis edilmişti. Bunlar yeniden vakfa tahsis edildi. Bu sırada fazla kira tayin edilmiş olan bazı vakıf dükkânların kiralari da indirildi¹⁹.

3- Ayasofya Camii Vakfı'nın II. Bayezid Devri 1489-1491 Tarihli Muhasebeleri

II. Bayezid'in Fatih vakıflarına önemli ilaveler yaptığı bilinmektedir. Bu devirdeki muhasebe defterlerinden bir kısmı halen arşivlerimizde mevcuttur. Bunlar, II. Bayezid zamanında Fatih vakıflarına yapılan ilaveleri göstermesi bakımından önemlidir. Bunlardan üç senelik bir seri, 11 Haziran 1488 ila 9 Mayıs 1491 senelerine ait olup hususan İstanbul, Üsküdar ve Galata'daki dükkân, hücre, oda, kervansaray, fırın, hamam gibi binaların kira gelirleri ve bunların harcamaları ile ilgilidir. Vakfiyelerde gösterilen vakıfların tamamı Ayasofya Camii Vakfı'na ait olmasına karşılık, muhasebelerde bozahane, başhane, mumhane ve yer mukataaları toplu olarak gösterildiğinden mukayese edilememektedir.

Bu devir ve daha sonraki devirlerde tutulmuş muhasebe defterlerinde ve bazı hükümlerde cibâyet-i kenâr-ı deryâ, cibâyet-i balıkçıyân, cibâyet-i dekâkin-i kenâr-ı deryâ başlıkları altında muhasebesi yapılmış vakıf gelirleri de bulunmaktadır. Bu kaynaklardan tespit edildiğine göre, İstanbul'un Ayvansaray-Zeytinburnu-Yedikule arasındaki kıyı şeridi, Fatih'in Ayasofya Camii'ne ait vakıflardandır²⁰.

Ayasaofya Camii Vakfı'nın birbirini takiben hazırlanmış muhasebe defterlerine göre, vakfın 1489-1491 yılları arasındaki üç yıllık geliri, birinci sene yani 30 Mayıs 1489'da 790.286, 1490'da 1.039.987, 1491'de 765.325 akçe idi. İkinci senedeki gelir artışı, önceki seneden 250.149 akçelik bakiyyenin devredilmiş olmasından kaynaklanmaktaydı.

Söz konusu vakfın aynı seneler içindeki masrafları, sırasıyla 531.233, 526.666 ve 560.789 akçe idi. Bu masraflara, vezâif başlığı altında Ayasofya Camii çalışanlarının maaşları ve diğer harcamaları dahil olmakla beraber,

¹⁹ BA, *Maliyeden Müdevver Defter*, nr. 19, vrk. 53-57.

²⁰ Ayasofya Vakfı'na ait olup, Bahçekapısı'ndan Yedikule'ye kadar hiç kimsenin tasarrufunda olmayan vakıf arazilerin vakıf tarafından kiraya verilmesine dair evâil-i Rebiülahir. Sene 1175 (30 Ekim - 8 Kasım 1761) tarihli bir hüküm için bk. *İstanbul Külliyyâtı V, İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Vakıf Tarihi I (1742 - 1764)*, İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1998, s. 302, 303.

Zeyrek, Galata, Eski İmaret, Güngörmez, Boğazkesen, Yenice kale, Yedikule, Kervansaray, Silivri gibi camiler ve Kalenderhane Medresesi'nin vazifeli, mütevellî, kâtib, câbi, mutemed, tamirci gibi idare kadrosunun maaşları ile ihracat namı altında camilerin kandil, hasır, tamirat gibi muhtelif giderleri dahildi. Harcamalardan arta kalan vakıf gelirleri bakiyye olarak kaydedilmiştir.

Vakıf harcamaları arasında çalışanların bütününe maaş olarak ödenen toplam akçe her sene için sırayla 463.975, 464.719, 459.445 akçe idi. Bu miktarlar, vakıftan yapılan yıllık toplam harcamanın % 87.33, % 88.23, ve % 81.92'sine tekabül etmektedir. Tespit edilen oranlar, gelirlerin büyük oranda vazifelilere harcandığını göstermektedir.

Tablo: Ayasofya Camii Vakfı Muhasebesi (1489-1491) Ve Ayasofya Camii Giderleri

	11.6.1488 - 30.5.1489			31.5.1489 - 20.5.1490			21.5.1490 - 9.5.1491		
	Ayasofya Vakfı	Ayasofya Camii		Ayasofya Vakfı	Ayasofya Camii		Ayasofya Vakfı	Ayasofya Camii	
		Gideri	%		Gideri	%		Gideri	%
Toplam Gelir	790.286			1.039.987			765.325		
Vezaif Gideri	463.975	94.587	% 20,38	464.719	93.244	% 20,06	459.445	90.951	% 19,79
Muhtelif Gider	67.258	11.352	% 16,87	61.947	7.122	% 11,49	101.344	19.599	% 19,33
Toplam Gider	531.233	105.939	% 19,94	526.666	100.366	% 19,05	560.789	110.550	% 19,71
Bakiyye	259.053			513.321			204.536		

Aynı dönemde bizzat Ayasofya Camii'nin görevlilerine her sene için ödenen toplam maaş sırayla 94.587, 93.244, 90.951 akçe idi. Bu meblağlar yüzde olarak Ayasofya Vakfı'nın bütün çalışanlarına ödenen toplam maaşın % 20.38, % 20.06, %19.79'una tekabül etmektedir. Vakfın ihracat başlığı altında kalan diğer harcama kalemleri ise her sene için sırayla 67.258, 61.947, 101.344 akçe idi. Bu kalemlere dahil olmak üzere, "harc-ı câmi-i Ayasofya" başlığı altında her sene için sırayla 4529, 5480 ve 4667 akçelik gider kaydedilmiştir. Bu miktarlar, Ayasofya Camii'nin muhtelif ihtiyaçlarına yapılan harcamalardır. Buna ilave olarak camiin meremmeti yani bazı tamir işlemleri için ilk sene 6823, ikinci sene 1642, üçüncü sene 6751 akçe ödenmiştir. Aynı sene içinde cami mihrabının yapımına 8181 akçe ödenmiştir. İki toplananca olur ise 14.932 akçelik harcama yapıldığı ortaya çıkmaktadır. "Harc-ı câmi-i Ayasofya" başlığı altındaki harcamalar da bunlara eklenirse her sene için sırayla, 11.352, 7.122 ve 19.599 rakamına ulaşılmaktadır. İhracat adı altında vakıf kesesinden camiye yapılan muhtelif harcamaları gösteren bu rakamlar, vakfın toplam harcamalarının her sene için yüzde % 16.87, % 11.49 ve % 19.33'üne karşılık gelmektedir.

Ayasofya Camii vazifelilerine yapılan harcama ile camie yapılan sair (ihracat) harcamaların toplamı birlikte hesaplanınca, her sene için sırayla $94.587+11.352 = 105.939$, $93.244+7.122 = 100.366$, $90.951+19.599 = 110.550$ akçelik miktarları ortaya çıkmaktadır. Bu miktarlar her yıl için Ayasofya Camii'ne yapılan toplam harcamalardır. Bu rakamlar, yüzde olarak Ayasofya Camii Vakfı'nın üç yıllık muhasebelerinde gösterilen senelik toplam giderin, % 19.94, % 19.05 ve % 19.71'ine karşılık gelmektedir²¹.

Netice olarak Fatih Sultan Mehmed'in vefatının yaklaşık olarak 8 sene sonrasında ait üç senelik muhasebelere göre, Ayasofya Camii vakıf gelirlerinden yaklaşık olarak % 19-20'lik bir kısmının fiilen Ayasofya Camii giderlerine harcadığı anlaşılmaktadır.

Tablo: Ayasofya Camii'nin 1489-1491 Yılları Giderleri

Gider Kalemi	11.6.1488- 30.5.1489		31.5.1489-20.5.1490		21.5.1490- 9.5.1491	
	Birim	Akçe	Birim	Akçe	Birim	Akçe
Harc-ı Cami-i Ayasofya (Ayasofya Camii muhtelif gider kalemleri)						
Bahâ-i revgan-ı zeyt (Zeytinyağı bahası)	168 mudra	2422	150 mudra	4409	167 mudra	2484
Bahâ-i revgan-ı pîh (ıçyağı)	4 kantar 38 vukiyye	463	6 kantar, 18 vukiyye	578	4 kantar, 3 vukiyye	399
Bahâ-i şem-i pîh be-cihet-i leyâlî-i namaz ve fdeyn		100		120		120
Bahâ-i fitile-i penbe be cihet-i kanâdil (kandil fitili)		240		240		240
Bahâ-i kanâdil, fî 1	55 kıta	95	153 kıta	177	100 kıta	100
Be cihet-i tezyân-ı minâreteyn ber-vech-i maktu		1000		1000		1000
Bahâ-i hıyme (odun) be-cihet-i talimhâne-i gılman-ı mekteb	fî sene	100	fî sene	100	fî sene	100
Ücret-i hammâlân ve arabacıyân-ı revgan maa ücret-i pereme, resm-i dellâliye vs.		89		142		105
Bahâ-i şem-i pîh be cihet-i leyâlî(geceler)-i namaz ve fdeyn(iki bayram) der Câtmi-i Mevlânâ Zeyrek	fî sene	20	fî sene	25	fî sene	25
Bahâ-i hasırhâ-i bütürğ			24 kıta	676		
Bahâ-i resen-i sicim (sicim ipi ücreti) be-cihet-i kandil			2 vukiyye 100 dirhem	13		
Be-cihet-i meremmet-i sandık-ı ecza (Ecza sandığı tamiri)						94
Toplam		4529		7480		4667
Harc-ı mührâb-ı Cami-i Ayasofya el-mezbûre an ruham binâ şod (Beyaz mermerden mührap yapımı)						
Bahâ-i çubhâ, be-cihet-i iskele					77 kıta	472
Bahâ-i horasânî ve kırık (un hulinde horasan bahası)					5 mud	120
Bahâ-i geç-i saff (saf kireç bahası)					48 kantar	189
Bahâ-i mîsmâr-ı mertek ve hatî					18 vukiyye	54
Bahâ-i kürek-i âhen ve kazma ve dest-i çüb					8 kıta	48
Bahâ-i zıvana maa kened-i cedid					37 vukiyye	131

²¹ Ömer Lütfi Barkan, "Ayasofya Camii ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", s. 342-379.

Bahâ-i resen-i Tire (Tire ipi bahası)				2 kıta	7
Bahâ- keten				2 vukiyye	6
Bahâ-i bezir				3,5 vukiyye	10
Bahâ-i gerder				1 kıta	4
Bahâ-i lâciverd				50 dirhem	50
Bahâ-i zencefre				200 dirhem	21
Bahâ-i şem ve şamâtce mastaki (sakız)					15
Ücret-i sengtraşın ve bennâyân(Taş yontan ve taş işçileri)				491 neferen	5434
Ücret-i ırgadân				258 neferen	1360
Ücret-i errekeşân				8 neferen	45
Ücret-i arabacıyân-ı çift be-cihet-i ruham keşiden				24 çift	77
Ücret-i hammâlân-ı esbâb					16
Ücret-i meremmet-i esbâb-ı kened ve küski ve gayruhu					97
Toplam					8156
El-Meremmât (Tamirat işleri)					
Meremmet-i hanehâ-i imâm-ı Ayasofya, der nezd-i Ayasofa	6450				
Meremmet-i abgine(billur şişe)-i cami-i Ayasofya ve gayruhu	373				
Meremmet-i misafirhane der Ayasofya		1 bâb	1088		
Meremmet-i câmi-i Ayasofya maa harc-ı zincir-i sîrb(kurşun)			373		
Meremmet-i Muallimhâne der Ayasofya			181		
Meremmet-i camhâ-i câmi-i Ayasofya ki dâhil-i Tevbhâne şikeste bûdend(kırılmış idi)					6751
Toplam	6.823		1.642		6.751
Genel Toplam	11.352		9.122		19.574

Ayasofya Camii Vakfı muhasebelerinde dikkat çeken bir konu da vakfın gelirlerinden maaş alan zevaidhoran taifesi arasında devrin tanınmış kişilerinin bulunmasıdır. Bunlar arasında Mevlânâ Kırımî oğlu Mevlana Muhiddin, Fenâîlerden Muhiddin Çelebi oğlu Sinan Çelebi, Müeyyed Çelebi oğlu Abdurrahman Çelebi, Enderûn Muallimi Mevlânâ Hüsameddin, Manisalı oğlu Mevlânâ Muhiddin, Şeyh Vefâ-zâde Damadı Ahmed Çelebi, Mevlânâ Hüsameddin Samsunî oğlu Ali Çelebi, Canik Bey kızı Selvi Hatun, Mevlânâ (Molla) Hüsrev oğlu Abdullah Çelebi, Hoca-zâde oğlu Abdullah Çelebi, Tâcî Bey-zâde Cafer Bey ve Sadi Bey, Şeyh Vefâ-zâde akrabası Mevlânâ Sinan, Nakîbüleşrâf Seyyid Sultan Ali, Ali Kuşcu'nun akrabası Mevlânâ Mîrim Çelebi, Sultan Murad'ın huddâmından Ahmed Pîr, Tâcî Bey hanımı Râbia Hatun, Alâiye Beyi kızı, Tevkîi (Nişancı) Mehmed Paşa hanımı Sultan Hatun gibi kimseler bulunmaktadır²².

²² Ömer Lütfi Barkan, "Ayasofya Camii ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", s. 347; Ayrıca bk. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimârîsinde Fatih Devri, 855-886 (1451-1481)*, c. 3, s. 317, 318.

EK-1. Galata-Eğrikapı hâricinde, Ayasofya Vakfı'na ait bir vakıf menzilin müzâyede ile tâlibine îcâra verilmesi ile ilgili Hatt-ı Hümâyûn.

"Manzûrum olmuştur

Der-dest olan emrin kaydı mücebince tecdîden emr-i âlî verile

Haremeyn-i muhteremeyne tâbi evkâfdan İstanbul'da vâki câmi-i şerîf-i Ayasofya-i Kebîr ve mülhakâtı olan yirmi dört aded cevâmî ve mesâcid-i şerîfelerin idâresi rûsûmât ve muaccelât zuhûruna münhasır olmakdan nâşi müsakkafât-ı vakf mutasarrıfları fevt oldukda altı aya kadar intikaline râğbet bulunmaz ise babası ve anası uhdelerinde olan müsakkafât taraf-ı vakıfdan zabt ve âhere îcâr olunmak bâ-hutût-ı hümâyûn şurût-ı vakıfdan olmağla mahrûsa-i Galata'da Eğrikapı hâricinde vâki bir bâb vakıf menzilin mutasarrıfı birinci Yorgaki zimmi bundan dokuz sene mukaddem hetk olup evlâdları intikâlîne adem-i râğbet ve müddet-i mezkûrada evlâdlarının ba'zısı dahi mürd ve hayâtında kalanları bu def'a Rûm tâifesinin fesâdları vukû'unda dârü'l-harbe firâr etmeleriyle menzil-i mezbûr bilâ sâhib hâli ve muattal kaldığı ecilden ber-müceb-i şurût-ı hatt-ı hümâyûn ve şurût-ı kadîme-i vakf mücebince menzil-i mezkûr bi-ikâme-i mezdâ lede'l-müzâyede tâlibine îcâr ve mu'acelesi teslîm-i Hazîne-i Haremeyn olunup ancak şurût-ı kadîme-i mezkûranın tenfizini hâvî iki yüz üç senesinde tecdîd ve bâlâsına hatt-ı hümâyûn keşide buyurulmuş olduğu beyânıyla bu defa dahi emr-i şerîf-i mezbûrun tecdîdi ve şurût-ı kadîmesinin ale'd-devâm ve hilâfına kat'a ruhsat verilmeyüp o makûle intikâla adem-i râğbet-birle diyâr-ı âhere firâr ve ba'de zamân zuhûr ve iddi'â eder ise amel ve itibar olunmamak üzere te'kîd ve tecdîdi hâvî emr-i âlî i'tâsını mütevellîsi istid'â etmekle kuyûda mürâca'at olundukda husûs-ı mezkûr için bin yüz seksen iki ve seksen dokuz târihlerinde bâ hutût-ı hümâyûn verilen evâmîr-i aliyye mücebince iki yüz üç târihinde dahi bâlâsı hatt-ı hümâyûn ile mu'anven verilen emr-i âlî kaydı Haremeyn muhâsebesi kaleminden ve hilâfına bir gûna emr-i âher verildiğinin kaydı bulunmadığı Başmuhâsebe ve Dîvân-ı Hümâyûn'dan bade'l-ihrac muktezâsı suâl olundukda der-kenârda muharrer tecdîdi istid'â olunan emr-i şerîf mukaddemlerde hutût-ı hümâyûn ile ısdâr olunmuş ve hilâfına emr-i âlî verildiğinin kaydı bulunmamış idüğü der-kenârlardan müstebân olmağla bu sûrette mütevellî-i vakfın inhâsı mücebince emr-i şerîf-i merkûmun tecdîdi husûsu taraf-ı Hazret-i Cihân-dârî'den istîzâna muhtâc idüğü der-kenâr olunmağla keyfiyet der-kenâr-ı mezbûrdan ve bâlâsı Hatt-ı Hümâyûn ile müzeyyen emr-i âlîden manzûr ve ma'lûm-ı hümâyûn-ı cihân-bânîleri buyuruldukda mücebince te'kîd ve tecdîdi hâvî emr-i âlî i'tâsı muvâfık-ı hümâyûn-ı tac-dârîleri buyurulur ise ol bâbda ve her halde emr ü fermân Veliyyü'l-emr Efendimiz Hazretlerindir."²³

²³ BA, İbnülemin, *Hatt-ı Hümâyûn*, nr. 583.

SUMMARY***THE CHARITY FOUNDATIONS OF AYASOFYA (HAGIA SOPHIA, ST. SOPHIA,) FROM SULTAN MUHAMMAD THE CONQUEROR TO SULTAN BAYEZID THE SECOND AND THE FOUNDATION ACCOUNTS DATED 1489-1491***

It is known that the Sultan Muhammad the Conqueror offered a large number of real estate to the use of humankind through Waqfs (Charity Foundations) in Istanbul after he had conquered the city; and the Charity Foundations of Ayasofya (Hagia Sophia, St. Sophia) are among the noteworthy foundations of him.

This article covers some explications on the historical development of the Foundations of Ayasofya after Sultan Muhammad the Conqueror, and the modifications the Foundations of Ayasofya Mosque underwent between the reigns of Sultan Muhammad the Conqueror and Sultan Bayezid the Second and – particularly – evaluations about the three years' accounts of the Charity Foundation of Ayasofya Mosque between 1489 and 1491 during the Reign of Sultan Bayezid the Second.

Key Words: *Ayasofya (Hagia Sophia) Mosque, the Ottoman, Foundation, Account, Mehmed II., Bayezid II., İstanbul*